

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

بررسی و پژوهش واژه های علوم
«جانور شناسی، پزشکی (تشریح)، گیاه شناسی، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی»
در شعر روزگار پیش از اسلام

استاد راهنما

دکتر قیس آل قیس

استاد مشاور

دکتر سید حمید طیبیان

پژوهشگر

نجمه حسینیان فر

شهریور ماه 1389

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده ادبیات

هیأت داوران در تاریخ/...../.....
پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی
خانم نجمه حسینیان فر

تحت عنوان

بررسی و پژوهش واژه های علوم
«جانور شناسی، پزشکی (تشریح)، گیاه شناسی، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی»
در شعر روزگار پیش از اسلام

به تصویب نهایی رسید.		را بررسی کردند و پایان نامه با درجه
امضا	با مرتبه علمی	1.استاد راهنمای پایان نامه دکتر
امضا	با مرتبه علمی	2.استاد مشاور پایان نامه دکتر
امضا	با مرتبه علمی	3.استاد داور داخل گروه دکتر
امضا	با مرتبه علمی	4.استاد داور داخل گروه دکتر
امضا	با مرتبه علمی	5.استاد داور خارج از گروه دکتر
امضا	با مرتبه علمی	6.استاد داور خارج از گروه دکتر

امضای مدیر گروه

پای ملخی نزد سلیمان بردن

عیب است و لیکن، هنر است از موری

نه این قلیل قابل است و نه چون منی سزاوار تقدیم اما از آن جا که زیبا تر است کارهای دنیایی خود را بهتی الهی بخشیم تقدیم می کنیم به

ساحت مقدس حضرت ولی عصر

(عجل الله تعالی فرجه الشریف)

باسپاس و قدردانی فراوان از:

❖ جناب آقای دکتر قیس آل قیس

❖ جناب آقای دکتر ادفرا

❖ استاد دکتر دکترتید حمید طهسیان که تجربه های ارزشمند خود در زمینه فرہنگ نویسی را خالصانه و بی دریغ در اختیار

ایجناب قرار دادند

❖ و خانواده عزیزم به پاس ہمراہیشان

چکیده

معلقات سبع یکی از کهن ترین منابعی است که از شعر روزگار پیش از اسلام موجود است، این اشعار به زبان های مختلفی همچون آلمانی، انگلیسی و... ترجمه شده است، اهمیت این اشعار را شاید بتوان در تصویری که از روزگار پیش از پیدایش اسلام به مخاطب می دهد دانست.

در رساله حاضر سعی بر آن است که به این اشعار از منظری دگرگونه نگریسته شود و آن بررسی و پژوهش واژه های علمی در معلقات سبع است.

به این منظور ابتدا به معرفی کلی عصر جاهلی پرداخته شده و مفهوم جاهلیت، شعر عصر جاهلی، معرفی معلقات سبع و شرح حال کوتاهی از شاعران آن آورده شده است، سپس تقسیم بندی علوم به طور کلی و تعریف علوم طبیعی و اقسام آن مشرق بر علم جانور شناسی، گیاه شناسی و... آمده است، در آخر نیز پس از بیان تاریخچه ای از علوم «جانور شناسی، پزشکی (تشریح)، گیاه شناسی، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی» نزد عرب قبل از اسلام، واژه های مرتبط با این علوم که در معلقات سبع به چشم می خورد به طور مفصل و با کمک فرهنگ های مختلف توضیح داده شده و شاهد مثال های عربی، فارسی و قرآنی برای آن ها آورده شده است.

روندی که این فصل ها طی می کند خود به خود خواننده را به این سمت و سو سوق می دهد که بر خلاف تصویری که از عصر جاهلی در ذهن ما نقش بسته است شعر ای آن زمان با علوم موجود در روزگار خود آشنایی داشته اند، بسیاری واژه های علمی که در معلقات سبع به چشم می خورد نشان دهنده این مطلب است که عرب روزگار جاهلی از علوم عصر خویش بی خبر نبوده است، هرچند آنان برخی از علوم خود را از یونان اقتباس کرده اند، البته این نکته نباید پنهان بماند که آنان در بهره برداری از این علوم و ترجمه ها و تألیف های مربوط به آن، اشتباه های آبلن را کشف و تصحیح می کردند و برخی آراء علمی خود را در آن ها وارد می ساختند و نظریه ها و ایده های جدیدی را کشف می کردند که آنان را به سمت علوم پیشرفته در میادین مختلف سوق می داد، اعراب انتقال دهنده محض نبودند بلکه تا جایی که در توانشان بود در زمینه ابداع و ابتکار کوشش می نمودند و اگر ما اکنون شاهد تمدن و فرهنگی در عصر ظهور اسلامی هستیم، باید آن را مرهون تمدن عرب قبل از اسلام بدانیم.

واژگان کلیدی: عصر جاهلی، معلقات سبع، علوم عصر جاهلی، واژه های علمی

فهرست مطالب

بیشگفتار	1
فصل اول	1
عصر جاهلی	1
1.1 مفهوم جاهلیت	2
2.1 شعر عصر جاهلی	5
1.2.1 معلقات سبع	7
2.2.1 اصحاب معلقات	8
1.2.2.1 امرؤ القیس	9
2.2.2.1 حارث بن حلزة	11
3.2.2.1 زهی بن ابی سلمی	12
4.2.2.1 طرفه بن العبد	13
5.2.2.1 عمرو بن کلثوم	14
6.2.2.1 عنترة بن شداد	15
7.2.2.1 لبي بن ربيعة	16
تاریخ علوم نزد عرب	17
1.2 تقسیم بندی علوم	18
1.2.2 تعریف علوم طبیعی	20
2.2.2 اقسام علوم طبیعی	20
بررسی و پژوهش واژه های علمی در معلقات سبع	26
1.3 جانورشناسی	27
1.1.3 تاریخ علم جانورشناسی عرب	27
2.1.3 واژه های مرتبط با جانورشناسی در معلقات سبع	31

102.....	3.1.3 پنجا جانور شناسی.....
110.....	2.3 پزشکی (تشریح).....
110.....	1.2.3 تاریخ علم پزشکی عرب.....
118.....	2.3.3 واژه های مرتبط با پزشکی (تشریح) در معلقات سبع.....
154.....	1.3.3 تاریخ گنجه شناسی عرب.....
156.....	2.4.3 واژه های مرتبط با گنجه شناسی در معلقات سبع.....
183.....	4.3 دارو شناسی.....
183.....	1.4.3 تاریخ علم دارو شناسی عرب.....
186.....	2.4.3 واژه های مرتبط با علم دارو شناسی در معلقات سبع.....
198.....	5.3 سنگ شناسی.....
198.....	1.5.3 کالپی در مورد سنگ شناسی و سنگ های قهوه ای.....
200.....	2.5.3 واژه های مرتبط با سنگ ها در معلقات سبع.....
210.....	6.3 ستاره شناسی.....
210.....	1.6.3 تاریخ ستاره شناسی عرب.....
215.....	2.6.3 واژه های مرتبط با ستاره شناسی در معلقات سبع.....
218.....	نتیجه گیری.....
222.....	خلاصة الأطروحة بالعربی.....
233.....	منابع فارسی.....
238.....	المصادر العربیة.....
240.....	فهرست آیات.....
243.....	فهرست اشعار عربی (صدر ایطیت).....
250.....	Abstract.....

پیشگفتار

برتری انسان بر دیگر موجودات به نیروی فکر و نفس ناطقه والای اوست، نفس ناطقه انسانی منبع درک و فکر است، انسان ذاتاً متفکر است، علوم و فنون، همه محصول فکر آدمی اند، در این میان هنر شعر از جمله هنرهای آدمی از بدو خلقت اوست و شاعر هنرمندی است که بلچینش واژه‌ها و موزون و آهنگین کردن آن‌ها تأثیر پایداری از خود به یادگار می‌گذارد، شعر عرب وجه تمایز اعراب با دیگر ملت‌هاست، مخصوصاً شعر جاهلی که در میان اشعار عرب از موقعیتی خاص برخوردار است، بررسی مقتضیات شعر جاهلی ما را با حال و هوای انسان آن دوران و محیطی که اسلام در آن ظهور یافته بیشتر آشنا می‌کند. ممکن است با شنیدن کلمه «جاهلیت» این گونه به ذهن خطور کند که عرب بدوی مردمانی کاملاً جاهل بوده‌اند، ولی آن چه از بررسی احوال و اخبار آن‌ها پیداشت می‌شود نشان می‌دهد که آلان مردمانی خردورز و هوشمند بوده‌اند.

در رساله حاضر قصد آن داریم که عصر جاهلی و شعر آن روزگار را از منظری دگرگونه مورد بررسی قرار دهیم و آن بررسی واژه‌های مرتبط با علوم «جانورشناسی، گیاهشناسی، پزشکی (تشریح)، داروشناسی، سنگ‌شناسی و ستاره‌شناسی» در شعر روزگار پیش از اسلام است. بررسی واژه‌های علمی مبحثی است که ضرورت دارد برای حلّ پاره‌ای از مشکلات اشعار روزگار جاهلی عرب (از جمله نامفهوم بودن اشعار به علت کثرت واژه‌های علمی و تخصصی) مورد تحقیق و پژوهش قرار گیرد، بنا بر این مسأله اصلی در این رساله تعریف و توضیح واژه‌های علمی است که در فهم و درک آیات، مشکل پیش می‌آورد.

اهمیت این پژوهش در شناساندن علوم دوره جاهلی از جمله «جانورشناسی، گیاهشناسی، پزشکی (تشریح)، داروشناسی، سنگ‌شناسی و ستاره‌شناسی» و نشان دادن آشنایی شاعران آن روزگار با دانش‌های متداول عصر خویش است، از همین روی ضرورت دارد واژه‌های مربوط به این علوم بررسی شود تا پژوهندگان بتوانند به آسانی مشکلات خود را در این زمینه حلّ و فصل نمایند.

قلمرو مکانی این پژوهش جزیره العرب، قلمرو زمانی آن قبل از اسلام (روزگار جاهلی) و قلمرو موضوعی آن اشعار عرب (معلقات سبع) است.

سؤال‌هایی که در ابتدای شروع این پژوهش ذهن نگارنده را به خود مشغول ساخته بود عبارت بودند از

این که:

— آیا عرب روزگار جاهلی با علوم «جانور شناسی، گیاه شناسی، پزشکی (تشریح)، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی» آشنایی داشته است؟

— آیا شاعران روزگار جاهلی این علوم را در اشعار خود منعکس کرده اند؟

— آیا این پژوهش می تواند پایه ای برای پژوهش های بعدی در زمینه علوم عرب در دیگر روزگار های ادبیات عرب باشد؟

این پژوهش از هر سو پژوهشی جدید است زیرا کارهایی که تا کنون در مورد شعر جاهلی انجام یافته هیچ یک در زمینه «واژه های علمی» در شعر این روزگار نبوده است.

روش انجام پژوهش توصیفی-تحلیلی است، زیرا هدف این رساله نشان دادن نمایی دگرگونه از شعر عصر جاهلی است، در واقع این رساله فرهنگی است تاریخی از واژه های علمی نزد ملتی کهن که دارای ادبیاتی دیرین و قوی می باشند.

به این منظور و برای رسیدن به اهدافی که بیان شد روش کتابخانه ای (فیش برداری) برای گؤدآوری اطلاعات در نظر گرفته شد و با کمک منابع و مآخذ مربوط، فصل های زیر برای رساله حاضر در نظر گرفته شد:

فصل اول ویژه عصر جاهلی است که شامل بخش هایی است همچون مفهوم جاهلیت، شعر عصر جاهلی، معرفی معلقات سبع و شاعران آن.

فصل دوم تاریخ علوم نزد عرب را در بر دارد که شامل تقسیم بندی علوم به طور کلی، تعریف علوم طبیعی و اقسام آن و آشنایی اعراب با علوم زمان خود است.

فصل سوم که فصل پایانی به شمار می رود در مورد بررسی واژه های علمی در معلقات سبع است، که هر کدام از علوم «جانور شناسی، گیاه شناسی، پزشکی (تشریح)، دارو شناسی، سنگ شناسی و ستاره شناسی» یک بخش از این فصل را تشکیل می دهند، ترتیب این بخش ها براساس حجم آن ها آورده شده است، در ابتدای هر بخش به تلویح آن علم نزد عرب و پس از آن به واژه های مرتبط با آن علم در معلقات سبع اشاره شده است.

نحوه تحقیق در بخش واژه های مرتبط با علوم در معلقات سبع به این صورت است که ابتدا 4 شرح فارسی معلقات، مبنای کار قرار گرفت، این 4 شرح عبارتند از:

معلقات سبع: عبدالمحمّد آیتی
شرح معلقات سبع: احمد ترجانی زاده

با توجه به معانی بیان شده برای واژه های معلقات سبع در این 4 شرح فارسی، واژه های مربوط به علوم مورد نظر جدا شد، به همین خاطر است که بلافاصله پس از ذکر واژه، در معرفی ابتدایی که برای آن آمده است نام یکی از 4 نویسنده ای که آن واژه از کتاب او انتخاب گردیده آورده شده است، البته اگر در مواردی برای یک کلمه در هر یک از این چهار شرح معنی متفاوتی بیان شده بود به آن ها نیز اشاره شد.

در مرحله بعد، از آن جا که معلقات اشعاری است که از روزگاری کهن به دست ما رسیده است برای معانی دقیق تر و کامل تر هر واژه به فرهنگ های دو زبانه (عربی-فارسی) قدیمی تر مراجعه و معانی لغوی و تخصصی هر واژه به آن اضافه شد به جز در موارد دانگشت شماری از فرهنگ های معاصر همچون لغتنامه دهخدا یا فرهنگ فارسی معین که در آن ها به مواردی اشاره شده بود که در دیگر فرهنگ ها یافت نمی شد و بیان آن برای فهم بهتر واژه ضروری می نمود.

از آن جا که نام فرهنگ لغت شناخته شده تر از نام نویسنده آن است در بیشتر موارد در آدرس ارجاعی فقط نام فرهنگ های مورد استفاده به ترتیب الفبایی آورده شد. فرهنگ های استفاده شده در این قسمت عبارت است از:

آندراج، برهان قاطع، تاج المصادر، غیث اللغات، فرهنگ فارسی، لاروس، لغتنامه، فرهنگ نفیسی، منتهی الارب، مهذب الاسماء، و... فرهنگهای تخصصی اختیارات بدیعی، تحفه حکیم مؤمن، تذکره اولی الالباب، مخزن الادویه.

بیان این نکته ضروری است که برای یافتن معانی تمامی واژه ها به همه فرهنگهای لغت نامبرده مراجعه شد و معنایی که در همه آن ها به گونه یکسان آمده بود، تنها یک بار گرفته شد، اما اگر در فرهنگی معنایی افزون بر فرهنگ های دیگر مربوط به واژه مورد نظر آمده بود، آن معنای نیز ذکر گردید. همچنین در واژه هایی که هم مفرد و هم جمع آن در اشعار به چشم می خورد توضیحات بیشتر در قسمت مفرد واژه بیان شده است.

در پی معنای کامل واژه، بیت معلقه ای که آن واژه در آن به کار رفته بود به عنوان شاهد مثال عربی آورده شد و از آن پس ترجمه فارسی بیت به صورت استحسانی از میان 4 ترجمه موجود انتخاب گردید، در انتخاب ترجمه فارسی بیشتر سعی بر آن بود که معنی کلمه در ترجمه بیت ذکر شده باشد، لازم به یادآوری

است پس از ترجمه بیت، نام شاعر، نام مترجم و صفحه منبع مورد استفاده آورده شده است، برای نمونه: (عنترة بن شداد؛ مدرسی، 1378: ص 178)

پس از هر بیت و ترجمه آن برای دسترسی یافتن به شاعری قرآنی به کتاب «المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم: محمد فؤاد عبد الباقي» مراجعه شد و اگر شاهد مثال قرآنی برای واژه وجود داشت آن آیه و معنی آن از میان تفسیرهای معتبر که دارای قدمت بیشتری هستند آورده شده است، تفسیری همچون: خلاصه تفسیر ادبی و عرفانی کشف الاسرار اثر خواجه عبدالله انصاری: احمد بن محمد میبدی، تفسیر روض الجنان و روح الجنان. ابو الفتوح رازی، تفسیر طبری

و در آخر نیز اگر واژه مورد نظر در شعر فارسی به کار رفته است، آن شعر نیز به منظور روشن سازی بیشتر واژه ذکر گردیده است.

در بخش واژه های مرتبط با علم جانورشناسی در معلقات سبع اسامی و صفات جانوران آورده شده است، لازم به توضیح است اگر واژه هایی در مورد اعضای بدن حیوان در شعرها ذکر شده بود حیوان را به معنای عام آن در نظر گرفته و این گروه از واژه ها را همراه با واژه های مربوط به اعضای بدن انسان در بخش تشریح ذکر نموده ایم. همچنین بخشی به نام پیراجانورشناسی ذیل بخش جانورشناسی آمده است که در واقع پیوستی است مشتمل بر واژه های مربوط به آواز جانوران، نحوه رفتار و حرکات آنها، این پیوست بخش جانورشناسی را تکمیل می نماید.

در مورد دو بخش گیاه شناسی و دارو شناسی نیز باید گفت: همان گونه که در تاریخ هر یک از این دو علم بیان شده است این دو علم در آن روزگار کاملاً به هم نزدیک و شاید بتوان گفت یکی بوده است تا به جایی که جدا کردن واژه های آن ها از یکدیگر در این رساله دشوار می نمود از این روی واژه هایی که در قسمت دارو شناسی ذکر شده است در بخش گیاه شناسی نیز به چشم می خورد با این تفاوت که در بخش گیاه شناسی ذیل واژه توضیحات مربوط به معنای لغوی، و در بخش دارو شناسی توضیحات مربوط به خاصیت های دارویی و درمانی آن واژه آورده شده است، خوانندگان جهت اطلاع بیشتر در مورد معنای لغوی واژه در بخش دارو شناسی می توانند به قسمت گیاه شناسی مراجعه کنند و بالعکس. تمامی معادل های علمی و لاتینی که در برابر برخی از واژه ها بیان شده است از فرهنگ تخصصی «الموسوعة في علوم الطبيعية» اثر ادوارد غالب برگرفته شده است.

در بخش پایانی رساله خلاصه ای از مطالب رساله به زبان عربی آورده شده است و پس از آن نیز چکیده انگلیسی بیان شده است.

کتابنامه رساله در دو قسمت کتاب های فارسی و عربی بیان شده است و در مورد کتاب های عربی در مواردی که نام و نام خانوادگی مؤلف قابل تفکیک نبود به همان صورت که روی جلد کتاب مورد نظر ذکر شده بود عمل کردیم مانند: یاسین خلیل، احمد امین، محمد کامل حسین، عباس سلیمان و ... پژوهش حاضر می تواند مشکل و احیاناً نامفهوم بودن پاره ای از اشعار عرب را حل کند و باری از دوش پژوهندگان و دانشجویانی که در این رشته تحقیق می کنند بردارد، و نیز زیر بنایی باشد تا مشخص شود پس از ورود اسلام به جزیره العرب چه تغییراتی در زمینه پیشرفت علوم و تاثیر آن در ادبیات به وجود آمده است . امید است که این رساله مورد توجه و استقبال کلیه دانشجویان و پژوهندگان زبان عربی و فارسی، واقع گردد و نیز برای دیگر علاقمندان به پژوهش در این زمینه انگیزه ای باشد تا در مورد پیشرفت های علمی مسلمانان در روزگار پیدایش اسلام و پس از آن و میزان به کار گیری واژه های علمی در اشعار دوره های بعد به تحقیق و پژوهش پردازند.

و من الله التوفیق

نجمه حسینیان فر

شهریور ماه 1389

